

Dåb og dåbsoplæring i et dansk perspektiv

EBERHARD HARBSMEIER

Dåbsoplæring og dåbspraksis i den danske folkekirke – nyere initiativer

Diskussion om dåb og dåbsoplæring i den danske folkekirke har fået fornyet aktualitet i de senere år, og grunden er formodentligt det faldende medlemstal i folkekirken og herunder især det faldende antal af barnedåb og konfirmationer i de sidste år efter en vis stabilisering i de forrige to årtier. Hvor det før var sekulariseringen, der var det største problem, er det nu pluralismen og det multikulturelle samfund, der betragtes som hovedudfordringen for folkekirken. Kristendommen er ikke længere en selvfølgelig tradition, men opleves som en religion blandt andre, og det postmoderne menneske har en tendens til at blande religion og gudsforestillingerne i en form for patchwork-synkretisme. Det stiller nye udfordringer for både teologi og religionspædagogik – og også for den pastorale og liturgiske forvaltning af dåben. Hvor der før var for lidt religion i sekulariseringens blomstringstid, er der nu i en globaliseret og multikulturel verden for megen religion.

I kølvandet af sekulariseringen har der i Danmark været en del ”dåbsager”, der stort set, trods forskellig karakter, drejede sig om præster, der havde anfægtelser med hensyn til dåbspraksis i en sekulær kontekst. Præster fra den kirkelige højrefløj ville indføre former for kirketugt, stille særlige betingelser for adgang til dåb og fremhæve omvendelsens betydning på bekostning af barnedåben. Kun ganske få anfægtede selve barnedåben under inspiration af bl.a. Karl Barths teologi, der ellers traditionelt i Danmark havde stor indflydelse – dog var barnedåben og dåbspraksis i Danmark uanfægtet, og alle ”dåbsager” endte med en stærk fastholdelse af barnedåben og afvisning af enhver kirketugt i forbindelse med dåben fra både biskoppers og

kirkeministeriets side. Det skyldes nok især Grundtvigs indflydelse, at barnedåben i dansk kirkeliv og teologi står så uanfægtet og enhver form for underminering af dåbspraksis afvises konsekvent af kirkeledelsen helt hen til enkelte afskedigelser af præster. Tilspidset kan man sige, at der i Danmark så at sige kun er en form for streng kirketugt, den nemlig, der retter sig imod dem, der vil indføre kirketugt.

Da man så efter langvarigt kommissionsarbejde og diskussion den 2. januar 2008 fik en ny kongelig anordning om dåb, den første efter mange år, slog det synspunkt igennem, at slet og ret "alle børn og voksne har adgang til at blive døbt". Det blev oprindeligt tolket sådan, at præsten havde ubetinget dåbsplicht, uanset om forældrene selv var døbt eller medlem af folkekirken eller ej. Det vakte dog en del protester, og det står vel stadigt præster frit, om de vil døbe børn af ikke-døbte forældre – på samme måde, som det i den danske folkekirke står præsten frit, om hun eller han vil begrave ikkemedlemmer af folkekirken. Den danske folkekirkes praksis med henblik på sakramenterne er i det hele taget meget åben og liberal, idet der praktiseres åbent nadverbord for alle, også ikke-døbte, en praksis, som ellers mere er typisk for reformerte kirkesamfund. Formuleringen om "adgang" eller ligefrem "krav" på at blive døbt vidner desuden om, at den kommission, der har udarbejdet anordningen, stærkt var præget af juridisk og mindre af teologisk tankegang – en mangel, der så delvis blev kompenseret af biskoppernes vejledning, der ledsager anordningen.

Udover at fastslå en åben dåbspraksis uden kirketugt fremhæver anordningen og især vejledningen dåbsledsagende og dåbsopfølgende initiativer af præst og menighed. Det er en nyhed i dansk kirkeliv, både i teori og praksis. Nu forudsættes som en selvfølge, at præsten fører en pædagogisk og sjælesørgerisk samtale med dåbsforældrene før dåben, og der nævnes en bred vifte af dåbsopfølgende initiativer. Der er mange initiativer i gang i dansk kirkeliv i denne retning, fra forældreundervisning, babysalmesang, forældregrupper hen til den indledende konfirmationsforberedelse for 10–11-årige børn, der efter en prøvetid siden 1984 endeligt blev indført i 1994 og nu tilbydes i 75 % af sognene. Tilbuddet er frivilligt, og 37 % af en årgang deltager i dag i denne konfirmationsforberedelse.

Forud for bekendtgørelsen har der været intense diskussioner, fx. om præsters pligt til at døbe, om dåbens placering i gudstjenesten, om voksendåb og ikke mindst om dåbsopfølgende initiativer. To år forinden udgav Teologisk Pædagogisk Center en formåls- og fagbeskrivelse af konfirmationsforberedelsen, der fik – med forord af to biskopper – en slags halvofficiel vejledende karakter. Begge tekster er fulgt op af en række initiativer i den danske folkekirke, herunder en ”Dåbsmanual” med opskrifter til arbejdet med dåb og dåbsoplæring i folkekirken. Den 9. april 2010 nedsatte biskopperne en kommission der skulle ”fremkomme med forslag til den fremtidige folkekirkes fremtidige dåbsoplæring, herunder den indledende forberedende konfirmationsforberedelse på 3. eller 4. klasses trin samt omkring konfirmationsforberedelsen”. Denne kommission kommer med et nyt samlet forslag om en ny ”Anordning om børnekonfirmandundervisning og konfirmation”, der skal erstatte de gamle to anordninger om konfirmation og konfirmationsforberedelse fra 1989 og 1994.

Dåb og gudstjeneste – den liturgiske diskussion

Dåbsritualet fra 1912 til i dag

I 1992 fik Danmark en ny ritualbog, og her også et nyt dåbsritual, der afsluttede en lang diskussion af det siden 1912 gældende ritual. 1912-ritualet havde været voldsomt kritiseret af bl.a. liturgikommissionens formand Christian Thodberg, der gerne ville vende tilbage til traditionen fra Luthers dåbsritual (Taufbüchlein) med sammenhængen mellem børneevangeliet fra Mark. 10 og Fadervor. Men det gamle dåbsritual forblev uændret, eneste nyhed var for det første, at man afskaffede det særskilte dåbsritual for voksne, så voksendåb nu skal foretages med et modificeret barnedåbsritual – vel ud fra det synspunkt, at der kun skal være en dåb, og at al dåb dybest set er barnedåb på grund af dåbens gavekarakter. Det andet væsentligt nye var, at man fastholdt tilspørgslen, der i 60’erne og 70’erne havde været under debat, fordi det kunne misforstås som et trosforhør, og fastholdt også, at den fulde tilspørgsel med hele Credo skulle rettes til hvert enkelt barn og at den i en foreløbig ritualbog fra 1972 givne tilla-

delse til afkortet tilspørgsel blev trukket tilbage. Afkortet tilspørgsel (især ved flere barnedåb) er således ikke længere tilladt i den danske folkekirke – men praktiseres alligevel mange steder, hvor der er mange dåb i gudstjenester. En anden ting, der er blevet vigtigt, er at dåben mere som før er integreret i gudstjenesten og kun meget sjældent fejres som en særskilt ”kirkelig handling”. Dåben kirkeliggøres og placeres nu typisk i formessen, hvor den før ofte liturgisk så at sige var marginaliseret og lå sidst i gudstjenesten. Den pædagogiske effekt – men også det pædagogiske problem – består så i, at hele dåbsfølget med alle gæster oftest deltager i hele gudstjenesten, et faktum, der nok har bidraget at stabilisere kirkegangen i den danske folkekirke i de sidste årtier.

I 1992 blev ritualet fra 1912 bevaret stort set uændret i sin grundstruktur: Lovprisning, bøn, skriftlæsninger med dåbsbefalingen Matth. 28 og børneevangeliet fra Mark. 10, dog med den ændring, at man nu tager en større del med: ”Og de bar nogle små børn til Jesus, for at han skulle røre ved dem; disciplene truede ad dem, men da Jesus så det, blev han vred og sagde til dem: ”Lad de små børn komme til mig [...]”. Denne tilføjelse er nok præget af de dåbssager, der har været i Danmark med præster fra højrefløjen, der havde problemer med folkekirkelig dåbspraksis og ville indføre former for kirketugt. Derefter følger korstegning og – vigtigt i dansk tradition – fuld tilspørgsel til hvert enkelt barn, med forsagelse. Det er en speciel dansk tradition, at forsagelsen er fastholdt som en del af Credo, ikke kun i dåbsritualet, men også i højmessens, idet Credo i højmessens traditionelt tolkes som dåbserindring og bekendelsen af ”dåbspagten”. Det er en tradition, der først og fremmest skyldes Grundtvigs store indflydelse, der i 1820’erne og 1830’erne i en stor ritualstrid kæmpede for bevarelsen af forsagelsen.¹ Medens forsagelsen for længst i de fleste lutherske kirker er kommet af brug, er den i Danmark – uanfægtet – bevaret, og der kan både liturgisk, teologisk og religionspædagogisk argumenteres for denne danske specialitet.

1 Om denne strid se Harbsmeier 2000; Plum 1920, der er meget kritisk overfor Grundtvigs forsvar for forsagelsen – en kritik, der dog ikke har haft betydning for den liturgiske debat i Danmark.

Dåbens tegn, ikkeverbale elementer i dåben

Dåb er ikke kun ord, men en handling. En ting er, hvad dåben betyder *dogmatisk*, noget andet, hvad ritualet og dets tegnsprog udtrykker. Dåben er jo ikke en tale, men en handling, forbundet med ord.² Luther skelner mellem tegnet, betydning og virkning, og denne skelnen minder forbausende om moderne semiotiske teorier om tegnet:

Syntaktik: Tegnets indre struktur

Semantik: Tegnets betydning

Pragmatik: Tegnets virkning³

Eller også kan man nævne det gamle semiotiske trekant, der allerede kendes fra Augustin:

significans

significatus

res eller referent

Problemet består i, at forholdet mellem tegnet, betydning og det tegnet henviser til, ofte er ganske åbent og forskelligt. Det betegnede kan være allerede indeholdt i selve tegnet, men det kan også være noget, som bare er en konvention, de såkaldte *arbitrære* tegn ifølge Umberto Eco, der i det hele taget bestrider eksistensen af en referent og ser alle tegn som arbitrære tegn. Et tegn kan betyde mange ting og er åbent for fortolkning. Det gælder i høj grad for dåbens ikkeverbale elementer:

Håndspålægning

Korsets tegn

Vandet og dets forskellige betydning

² Om dåben som tegnhandling og moderne semiotiske tolkninger af dåben som tegnhandling se Bieritz 1987; Gröttrup-Fopp 1998; Fleischer 1984; Roosen 1990.

³ Bieritz 1978, sp. 787 med en henvisning til Charles Morris.

Håndspålægning betyder både absolution og velsignelse, og berøringen symboliserer også åndsmeddelelse. Korstegnelse betyder både en form for eksorcisme, immunisering imod djævelens angreb, delagtighed i Jesu død (Rom. 6), men også en mere omfattende Kristusidentifikation som delagtighed i Kristusbegivenheden og tilhørsforhold til Kristus. Og endelig har vandet i dåben ganske forskellig betydning: Det er både livsgivende og dræbende, det tolkes også som en renselse, og endelig kan fx. Thomas af Aquin tolke vandet som symbol for klarhed og dermed dåben som en form for ”oplysning”.

Dertil svarer ved dåbsritualet en ganske forskellig praksis ved selve dåbshandlingen. Den kan være:

Neddykning (submersion)

Overøsning (infusion)

Pådykning (aspersion)

Disse forskellige tegn har semantisk ganske forskellig betydning: det at blive begravet med Kristus, det at blive vasket ren fra synd og det at meddele ånden. Problemet er så, at de forskellige dogmatiske tolkninger, hvor man også kombinerer de forskellige tegn, mere og mere bevæger sig væk fra den egentlige handling og dens karakter som tegn. Man lægger flere og flere betydninger på, fx. det at Gud handler i dåben, og derved bliver tegnet ”arbitrarisert”, dvs. betydningen kan ikke længere direkte aflæses af tegnet, men er noget man ligesom vilkårligt lægger til. Fx. er selve adoptionsmotivet noget, der slet ikke fremgår af selve dåbshandlingen, men kun af de ledsagende ord og læsninger. Den elementære handling bliver så at sige overbebyrdet med betydninger – og selve vandriten bliver så i sidste instans overflødig⁴.

Man kan se denne udvikling fx. ved at sammenligne Luthers og

⁴ Bieritz 1978, sp. 792: ”So wird der Wasserritus, der unter genetischem wie prinzipiell-theologischem Aspekt doch eigentlich den Kern der Handlung ausmacht, zum redundanten, in gewisser Weise gar überflüssigen Element. Die ihm zugeordneten Deutungen können im Grundsatz auch mit anderen Handlungen verbunden oder rein verbal ausgedrückt und in Kraft gesetzt werden”.

Grundtvigs dåbssyn, der lægger vægten på ganske forskellige steder ved dåbshandlingen. For Luther var selve neddykningen af barnet i vandet det centrale element, der tolkes som det at dø og opstå sammen med Kristus, det gamle menneske dør, og det nye menneske bliver hævet op af dåben (Rom. 6). Formentlig neddykker man barnet kun engang. Den skik forsvinder, og hos Grundtvig er det slet ikke dåbshandlingen, der er det centrale, men trosbekendelsen og dåbspagten – og dermed tilspørgslen. Selve riten er næsten overflødig eller i bedste fald et tillæg til den egentlige pagtslutning, der sker i tilspørgsel. Andre betydninger kommer til: at blive Guds barn, at få overdraget Fadervor, og denne mangfoldighed af betydninger fører så til, at man genindfører *supplerende tegnhandlinger* som overrækelse af lys, man symboliserer så at sige symbolet. I gamle dage kunne man se, hvad handlingen betyder, nu skal man *få det forklaret*, evt. endda med nye tegn. Luther advarede i *Taufbüchlein* imod denne praksis, idet han mente, at den slags ødelagde selve dåbshandlingens stærke kraft:

Derfor maa du betænke, hvorledes det ingenlunde er Spøg at træde op imod Djævelen og ej alene jage ham fra det lille Barn men ogsaa skaffe det lille Barn en saadan mægtig Fjende for Livstid, så det er vel nødvendigt af hele Hjertet og i stærk Tro at bistaa det stakkels Barn paa det andægtigste, bede, at Gud efter Bønnens Ordlyd ikke alene maa hjælpe fra Djævelens Vold men ogsaa maa styrke det, at det ridderligt i Liv og Død må kunne modstå ham. Og jeg er bange for, at naar det trods Daaben gaar Folket saa daarligt, saa er det, fordi man omgaas saa koldt og efterladende dermed og saa rent uden Alvor har bedet for dem i Daaben.

Saa betænk nu, at naar man døber, er alle disse udvortes Stykker det ringeste. At blæse under Øjnene, tegne med Korset, give Salt i Munden, stryge Spyt og Snavs i Øren og Næse, selv med Olie paa Brystet og Skuldre og bestryge Issen med Chresem, trække Daabsskjorte paa og give et brændede Lys i Haanden – og hvad der ellers er, det er tilføiet af Menneskene for at pynte paa Daaben; Daab kan nemlig ogsaa godt ske uden alle disse Ting,

som ikke er det Djævelen skyr eller frygter for. Han foragter langt større ting; her maa Alvor til.⁵

At ville pynte på dåben med nye tolkninger og nye supplerende tegn er ikke uproblematisk. For Luther strider det imod dåbens alvor, og pædagogisk er det problematiske: Tydningen fjerner sig mere og mere fra selve handlingen, tegnhandlingen mister sin plausibilitet.

En reform af dåbshandlingens praksis, en større enkelthed, kan dog ikke bare bestå i at man historiserende genanvender gamle oldkirkelige skikke, en sådan museal liturgisk fornyelse er ikke særlig effektiv.⁶ Derimod burde der være semantisk en større sammenhæng mellem *hverdagens* handlinger og ting og tegnhandlingen. Man burde altså gå ud fra vandets brug i hverdagen, og i denne sammenhæng er Karl Barths forslag måske ikke ved siden af, når han sammenligner dåben, som vi praktiserer den, med et brusebad. Deri ligger både en renselse og en fornyelse.

Dåb og oplæring

Hvad er dåbsoplæring?

Hvad er egentlig dåbsoplæring? Jeg tillader mig en definition, som måske er bredere end den man er vant til. Man kan forstå udtrykket meget snævert som oplysning *om dåben* eller *i forbindelse med dåben*. Man kan også meget bredt forstå al undervisning i kristendommen

⁵ Taufbüchlein 1526, s. 186f.

⁶ Når man fx. indfører lysoverrækkelse, tager man et motiv op fra oldkirkens fotit-somenat hos katekumenerne, en rite, der hører hjemme i voksendåbsriten. Anvendt ved barnedåb, giver denne rite egentlig ikke nogen mening mere: "Liturgiegeschichtlich setzt die *Arbitrisierung* ikonischer und indexalischer Elemente der Taufhandlung ja bereits da ein, wo – nach Reduktion bzw. Wegfall des altkirchlichen Katechumenats – dennoch die Katechumenats- und Photezomenatsriten rituell weiter reproduziert werden, und der solchermaßen 'zusammengezogene' Erwachsenentaufritus dann auch bei der Kindertaufe Anwendung findet. Auf solche Weise konnten einerseits 'die altkirchlichen Bedeutungen des Taufrituals über Jahrhunderte hinweg bewahrt werden', auf der anderen Seite wurden dadurch aber auch die 'Verständnisbedingungen religiöser Symbole Vershoben, die Auflösung der rituellen Expressivität vorangetrieben und damit nicht zuletzt auch ihr völliges Absterben programmiert'", Bieritz 1978, sp. 769, cit. efter Fleischer 1984, s. 398.

som en opfølgning eller også optakt til dåben og sige at *al undervisning i kristendom er dåbsoplæring*. I den forstand er naturligvis også skolens kristendomsundervisning dåbsoplæring og endda kvantitativt langt den vigtigste.

Begge definitioner giver mening, men er på den anden side også så snæver eller så bred, at det ikke giver megen mening at bruge udtrykket. Der er dog det princip i en luthersk kirke, at man ikke må række og modtage sakramentet uden at man også forstår, hvad det handler om. Tro og dåb hører sammen, dåben er målet og motivationen for undervisningen. En norsk rapport definerer dåbsoplæring som ”trosundervisning på grundlag af og med tanke på den kristne dåb”.⁷

Der sker en terminologisk udvidelse: Oprindeligt var dåbsoplæring kun den undervisning, der er en del af og forberedelsen til dåbs-handlingen, dåbskatekesen. Efter barnedåbens indførelse sker denne dåbsoplæring i dag i forbindelse med konfirmationen. Det er dåbsoplæring i snæver forstand.

Så udvider man begrebet til at dække kristendomsundervisning i det hele taget: ”Dåbsoplæring er en undervisning og opdragelse som skal hjælpe børn og unge til at tilegne sig den kristne tro, finde sin plads i menighedens fællesskab, og at leve i overensstemmelse med kristen livstolkning. En sådan oplæring varer i princippet hele livet”.⁸

De fleste konceptioner om dåbsoplæring har derfor også et dobbelt formål, de er på den ene side trosoplysning, på den anden side livsoplysning:

Hovedmålsætningen med en dåbsoplæring for vor tid er at give børn og unge livshjælp: Den livshjælp som handler om støtte til at tolke og mestre tilværelsen og sit eget liv i lys af kristen tro.⁹

⁷ *Til et åbent liv i tro og tillid*, s. 10.

⁸ *Til et åbent liv i tro og tillid*.

⁹ *Til et åbent liv i tro og tillid*, forordet s. 3.

Der holdes mange studiekredse, foredrag, aktivitetsdage, ungdomsarbejde – uden at man skulle kalde det altsammen for dåbsoplæring i snæver forstand og dermed så at sige sætte en kirkeliggørelse eller tilknytning til kirken som den centrale mere eller mindre hemmelige dagsorden. En sådan konception ville være for snæver, netop i en tid, hvor også udøbte deltager i kirkelige aktiviteter og hvor kirken også har en udadventt forpligtigelse, at være ”kirke for andre” (Bonhoeffer) og ikke kun for døbte.

Man kan definere begrebet dåbsoplæring på forskellige måder:

For det første dåbsoplæring i snæver forstand, nemlig de *pædagogiske tiltag, der står i direkte sammenhæng med dåbshandlingen*, og det vil sige både forberedende og opfølgende tiltag. Det begynder med dåbs-samtalen, fortsætter med selve dåbshandlingen og den forkyndelse og tiltale, der ledsager den, derefter former for dåbsforældreseminarer og ideen med en dåbshilsen på mærkedage. Og så konfirmationsforberedelse, indledende som den egentlig hører med, endelig kunne man tænke på den smukke tyske skik med at holde konfirmationsjubilæum, guldkonfirmation. Det er de klassiske former for dåbsoplæring; historisk går de tilbage til det gamle katekumenat.

For det andet, og det er karakteristisk for den nyere tid, taler man om dåbsoplæring i en *bredere forstand*, hvor relationen til dåben stadig er der, men implicit. Her er dåbsoplæring den sammenfattende betegnelse for *al pædagogisk virksomhed i en kirkelig kontekst*, i virkeligheden et udtryk for *al kirkelig* undervisning i modsætning til skolens undervisning. Den norske rapport går endda så vidt, at al kristendomsformidling i skole og samfund er dåbsoplæring, da der her formidles det kristne værdigrundlag.

Endelig bruges dåbsoplæring også i en *trede* betydning, som jeg vil kalde den *ideologiske*, der knytter sig til undervisningens indhold. Her arbejder man med en skelnen mellem ”forkyndende” og ”kunds-kabsmeddelende” undervisning, kun den første er dåbsundervisning. Denne skelnen er dog på mange måder problematisk, i en vis forstand er jo al god undervisning både kundskabsmeddelende og forkyndende, så sandt som undervisning uden information er propaganda eller indoktrinering og værdineutral undervisning uden påvirkning

er i bedste fald kedelig, i værste fald en form for negativ påvirkning og manipulation, da påvirkningen sker fordækt.¹⁰ Både teoretisk og praktisk holder den ikke. Thestrup Pedersens skematiske modstilling af skolens og kirkens undervisning fra 1976 er en forenkling, hvor man arbejder med et alternativ mellem ”kunds-kabsmeddelende” og ”forkyndende” undervisning, som om skolen var for hjernen, kirken for hjertet.¹¹

Jeg vælger at tage dåbsoplæring i den bredeste forstand, nemlig al *form for pædagogisk kristendomsformidling i hjemmet, skolen og kirken*. Hvor man før betonedede *forskellen* mellem disse tre former for kristendomsformidling, vil jeg i dag betone *sammenhængen*. De svarer jo til de tre berømte former for moderne kristendom, som Dietrich Rössler¹² taler om i den klassiske tyske lærebog om praktisk teologi. Typisk for det moderne er, siger han, uddifferentiering: kristendommen findes individuelt (privat), i kirken og i samfundet. Tilsvarende foregår dåbsoplæringen i alle disse tre sfærer, der både er forskellige men også virker ind på hinanden.

Hvad vi kalder dåbsoplæring her, er *pædagogisk kristendomsformidling i en kirkelig kontekst*. Denne sidste kontekst er relativ ny, en følge af sekulariseringen, hvor samfundet (dvs. skolen) og hjemmet ikke længere klarer denne opgave med den samme selvfølgelighed som før. Men alle kirkelige tiltag bør dog ikke fordunkle den indsats der sker i samfund og i privatsfæren, dvs. familierne. Man kunne frygte for, at en for stærk betoning af dåbsoplæringens kirkelige karakter fører til en falsk indsnævring og kirkeliggørelse af den pædagogiske opgave, som om undervisning kun skulle foregå i og handle om kirken. En sådan kirkeliggørelse og sakramentalisering af dåbsoplæringen ville være en falsk indsnævring.

Det kan måske hjælpe at se andre steder hen, konfessionelt i en katolske kirke og til Tyskland. Her bruges ikke det traditionelle be-

¹⁰ Under dække af at være kun kundskabsmeddelende og værdineutral kan man sagtens påvirke børnene på mange måder. Reelt kan man ikke undervise uden at påvirke.

¹¹ Pedersen 1976, s. 43. Se til dette alternativ Harbsmeier 2007.

¹² Rössler 1986, s. 79ff.

greb dåbsoplæring eller -opfølgning, men det meget bredere begreb ”menighedspædagogik”, eller ”menighedskatekese”, som det hedder i den katolske kirke.¹³ Begrebet opstod samtidig med den danske debat efter den nye skolelov 1973. Man kunne ikke længere overlade den pædagogiske opgave til skolen og hjemmene alene. Ikke tilfældigt, at begrebet især i Østtyskland har spillet en stor rolle.

Kirken kan ikke længere kun forkynde og overlade opdragelse til hjemmet og skolen. Samtidigt er menighedspædagogikken også et forsøg på at bryde kirkens isolation og nå længere ud i befolkningen. Altså ikke i første omgang en kirkeliggørelse af religionsundervisning og opdragelse, men omvendt en verdsliggørelse af kirken i positiv forstand: kirken ud til folket, møde mennesker der, hvor de er, i stedet for bare at vente, at de engang kommer i kirke, når de bliver gamle.

Konfirmation og faddere

Det gamle koncept med konfirmationsundervisning har jo aldrig betydet at denne undervisning alene skulle bære hele byrden med dåbsoplæringen. Konceptet har været, at det var en forberedelse af en kirkelig handling – der skete i naturlig samklang med hjem og skole. Når der nu findes konfirmandhold, hvor ikke et eneste barn kan Fadervor og kan synge andet end julesalmer, er denne sammenhæng ikke længere givet.

Deraf følger, at kirkelig læring ikke længere kan bygge på en gammel far-og-mor-romantik, der går ud på at dåbsoplæringen er forældrenes sag. I dåbsritualets faddertiltale forudsættes så at sige som en selvfølge, at oplæring i den kristne tro er forældrenes opgave, fadderne er dåbsvidner og skal kun i tilfælde af forældrenes død sørge for at barnet får en kristen opdragelse. Nye former for faddertiltale forsøger at bringe lidt mere realisme ind i den, ved 1. at lade tiltalen også gælde forældrene (ud fra det synspunkt, at det ikke er en selvfølge længere, at forældre opdrager deres børn i den kristne tro) og 2. at udvide og opprioritere fadderens funktion til at være en slags reserverforældre, der bistår med den kristne opdragelse.¹⁴

¹³ Grethlein 1994 og Biemer 1999.

¹⁴ Man kan spørge, hvor realistiske disse formaninger er og om det ikke er en slags

Det er i denne sammenhæng interessant at se på fadder- eller gudmoder/fader embedet, som det har udviklet sig i kirkens historie.¹⁵ Det er en gammel institution fra urkirken, hvor hvert nyt medlem af kirken havde en slags *mentor*, der skulle bistå og støtte det nye medlem af kirken i dets nye liv i menigheden. Gudfaderen betragtedes at være i et åndeligt familieskab med gudbarnet, og derfor var der i middelalderen forbud imod, at en gudfader måtte gifte sig med sit gudbarn. Desuden skulle gudmoderen/faderen *medvirke ved dåbens ritual*. Det gælder stadig i katolsk kirkeret, at man kun har en gudmor eller -far. Reformationen overtog institutionen, og her består faddernes (nu kan det godt være flere) opgave i, at de sammen med forældrene stedfortrædende for barnet aflægger dåbsbekendelsen og sammen med forældrene beder fadervor for barnet. Fadderne var altså ikke kun genstand for formaning, men aktiv medvirkende ved ritualet. I de fleste lutherske og andre reformatoriske kirker er der detaljerede regler for, hvem der må stå fadder – der kræves ofte en slags attest af fadderens sognepræst om deltagelse i det kirkelige liv ("kirchliches Führungszeugnis"), kun undtagelsesvis kan det tillades, at medlemmer af andre kirkesamfund kan stå fadder. Da den danske folkekirke ikke længere kender til kirketugt, findes disse regler ikke, alle døbte kan stå fadder og i realiteten bliver det næppe kontrolleret, om fadderne også er døbt. Den nye anordning siger om fadderne: "Fadderne (vidnerne) skal være døbt med den kristne dåb. De må ikke have tilsluttet sig et ikke-kristent trossamfund. Fadderne skal være konfirmeret eller have nået konfirmationsalderen".¹⁶ Biskoppernes vejledning siger kun, at fadderne "om muligt" delagtiggøres i indholdet af dåbssamtalen mel-

ønsketænkning, der præger disse nye faddertaler, en besværgelse af en verden, der ikke eksisterer mere. På samme måde som vendingen "indtil døden skiller jer ad" først kom ind i vielsesritualet i den 19. århundrede netop på et tidspunkt, hvor skilsmisse blev mere og mere udbredt, og man fra kirkelig side så at sige ville dæmme op for den tendens. I Luthers *Taufbüchlein* er der slet ikke en faddertale, for dengang var det formentlig virkelig en selvfølgelighed, at forældre oplærte deres børn i den kristne tro og bad med dem. Se Demant m.fl. 2008, s. 21ff. om "gudforældre og faddere".

¹⁵ Se om fadderembedet Heimbrock 1987 med litteraturhenvisninger; Heimbrock 1988; Müller & Bizer 2003.

¹⁶ Se Demant m.fl. 2008, s. 65.

lem præst og forældre.¹⁷ I ritualet spiller fadderne i modsætning til andre kirker ingen aktiv rolle udover at være genstand for præstens formaning eller faddertiltale – medmindre da en af fadderne bærer barnet. Det er formentlig en relativ ny skik, at det nu som regel er en af forældrene der bærer barnet, før i tiden var det altid gudmoderen. Forskellen mellem den tyske lutherske agende og folkekirkens dåbsritual er, at her rettes tilspørgslen ikke direkte til barnet, men gennem forældre og fadderne, som spørgsmålene rettes til.¹⁸

I Luthers to dåbsritualer fra 1523 og 1526¹⁹ findes der faktisk ingen faddertiltaler, de første faddertiltaler findes i Frands Vormordsens *Haandbog om den rette evangeliske Messe* fra 1539, først 1574 kommer der en alterbog med en faddertiltale, der ovetages af *Kirkeritualet* fra 1685 som stort set er identisk med den fra 1912-ritualet. Der er dog en markant forskel: medens der i 1685 tales om, at det er forældre og faddere, der skal oplære i børnelærdom, taler ritualet fra 1912 mere realistisk om, at fadderne skal ”bære omsorg for”, at barnet oplæres i den kristne tro. Der regnes altså realistisk med, at oplæringen varetages af kirken på forældrenes vegne.

Fadderinstitutionen har mistet sin betydning i moderne tid – eller bedre, den har skiftet betydning. Institutionen har lidt et funktions-tab, der skyldes at den religiøse opdragelse er taget ud af familiens kontekst og er blevet institutionaliseret i kirkelige institutioner og i skolen. Forældre underviser ikke deres børn længere, det gør fadderne heller ikke, hverken i religion eller i andre fag. Reelt er fadderskab en slags vennetjeneste, der skal styrke familiens sammenhold, uden særlig religiøs betydning. Og de fleste kirkeordninger og ritualer har da også bidraget til at udtynde dette embede. Ifølge gældende ritual er fadderne dåbsvidner, der kun i tilfælde af forældres tidlige død skal sørge for at barnet opdrages i den kristne tro. En rituel funktion uden

17 Demant m.fl. 2008, s. 67.

18 I den tyske Agende 3 fra 1962 hedder det: ”So antwortet mir für den Täufeling auf die Fragen, die ich an ihn richte”, s. 22–23. Også i Luthers Taufbüchlein 1523, her citeret efter Lille Katekismus, hedder det: Danach laß der Priester das Kind durch seine Paten dem Teufel absagen und spreche: ’N., entsagst Du dem Teufel [...]’”, BKSELK, s. 540. Der tages altså højde for, at fadderne svarer på barnets vegne.

19 Se gennemgangen af ritualerne hos Thodberg 1983, s. 11–19.

særlig betydning. Christoph Bizer bemærker i sin artikel i *Religion in Geschichte und Gegenwart* [RGG], at det måske er en konsekvens af moderne dåbsteologi, der reelt forstår dåben som en slags velsignelseshandling:

Wird die Taufe aufklärerisch zu einer feierlichen Darstellung des (unabhängig von ihrem Vollzug gegebenen) Sachverhalts, dass Gott jedes Kind liebt, werden die Paten in der Taufhandlung zu Statisten. Das christliche Profil des Patenamts verblasst. Paten erweitern den Familienkreis und halten die Verbindung zum heranwachsenden Kind.²⁰

Der er dog også forsøg og bestræbelser til at revitalisere fadderembedet ved at tildele fadderne både rituel og i ledsagelse af barnets liv en mere aktive rolle og derved udnytte den gamle og meget levende tradition som et pædagogisk potentiale.²¹

Der er *for det første* en stærkere inddragelse af fadderne i ritualet med bøn og tekstlæsninger. *For det andet* symboliserer fadderskabet en magtbegrænsning af forældre, der også ligger i dåben. Forældre ejer ikke deres børn, børn har brug for andre relationer – og det er særlig vigtigt i den proces, hvor de skal frigøre sig fra deres forældre. Fadderens funktion skal *for det tredje* naturligvis ikke reguleres gennem elementer af kirketugt. Ideen om, at fadderne skal *undervise* børn, er urealistisk, det er også urealistisk at opprioritere fadderskabet gennem kirkeretlige tiltag fx. gennem mere kontrol og retlige krav til fadderne. Derimod er fadderskabets funktion mere sjælesørgisk og *ledsagende*, så at sige en forening af *læring* og *fejring*.²² Der er forsøg og ideer om at inddrage både forældre og faddere i gruppearbejde og seminarer, både som dåbsforberedelse og som dåbsopfølgning. Men disse forsøg har hidtil kun haft begrænset rækkevidde og resonans.

20 Müller & Bizer 2003, sp. 1003. I de fleste tyske lutherske dåbsritualer skal forældre og faddere aflægge et løfte om at opdrage barnet i den kristne tro – et løfte, som mange præster finder urealistisk. I det danske dåbsritual nøjes man mere realistisk med en formaning.

21 Se Heimbrock 1987 og 1988.

22 Heimbrock 1988, s. 89.

Hvordan forhindrer man at sammenknytningen mellem dåb og oplæring kun bliver et postulat og en ønsketænkning? Formaninger og belæringer til forældre og opgradering af fadderembedet alene gør det ikke, og ret beset hører de hjemme ikke efter, men før dåben, som det er tilfældet i de fleste andre lutherske ritualer. Kirkelig lovgivning forbyder kirketugt i forbindelse med dåben og forpligter præster, også at døbe børn af forældre, der hverken kan eller vil varetage oplæring i den kristne tro.²³

Mest bidende i kritikken af dansk dåbspraksis og især faddernes rolle er nok Søren Kierkegaard, der i *Øieblikket* tegner en skarp satire over en dansk dåb:

Det er en ung Mand – lad os tænke det saaledes, Virkeligheden giver rigeligt Exempel – det er en ung Mand endog med mere end almindelige Evner, Kundskaber, inde i det offentlige Livs Begivenheder, Politiker, selv Agerende som saadan.

Hvad Religion angaaer, er hans Religion: han har slet ingen. At tænke paa Gud falder ham aldrig ind; at gaae i Kirke lige saa lidet [...]

Samme unge Mand, som ingen Trang føler til Religion, føler derimod en Trang til at blive – Fader. Han gifter sig; nu har han et Barn; han er – Barnefader: og hvad skeer?

Ja, vor unge Mand er, som man siger, i Vinden med dette Barn, han bliver nødsaget til i Egenskab af – Barnefader at have en Religion. Og det viser sig, at han har den evangelisk-lutherske Religion [...].

Saa bliver der sendt Bud til Præsten; Jordemoderen arriverer med Barnet; en ung Dame holder coquet Huen; nogle unge

23 Luther gik her endnu ind for stærk kirketugt og formaner i sin Taufbüchlein fra 1526 om at være omhyggeligt med udvælgelse af faddere – men også af præster: ”Derhalben es auch wohl billich und recht ist, daß man nicht trunken und rohe Pfaffen täufen lasse, auch nicht lose Leute zu Gevattern nehme, sondern feine, sittige, ernste, frumme Priester und Gevattern, zu den man sich versehe.” *Die Bekenntnisschriften der evangelisch-lutherischen Kirche*, s. 537, sml. fra Tischreden: ”Ihr sollt kein Wucherer, Ehebrecher, Säufer lassen zu Gevattern steh”, WA TR V, Nr. 5568 (1543).

Mænd, der heller ingen Religion have, viser Barnefaderen den Tjeneste som Faddere at have den evangelisk-christelige Religion, og at overtage Forpligtelse for Barnets christelige Opdragelse; en Silke-Præst stænker med Gratie tre Gange Vand over det søde lille Barn, aftørre sig gratieust i et Haandklæde [...] og dette vover man at byde Gud under Navn af: christelig Daab.²⁴

Denne praksis er kun forsvarlig, fordi kirken og menigheden så at sige varetager denne opgave for forældrene på samme måde som skolen i dag varetager undervisningen for forældre i et samfund med arbejdsdeling. Det er der egentlig ikke noget odiøst i – sådan er det på mange andre områder: hvad man i gamle dage ordnede derhjemme, varetages nu af specialister og håndværkere. Sådan også med oplæring i den kristne tro: reelt foregår det i kirkens regi. Det er måske en mangel ved dåbsritualet, at det i faddertiltalen ser ud som om dette alene var forældrenes opgave. Sådan har det jo aldrig været, idet kirken altid også har varetaget oplæringen og ikke bare har overladt opgaven til hjemmet.²⁵

Så i stedet for at jamre over, at hjemmet ikke længere kan varetage opgaven (hvad det i virkeligheden aldrig har gjort), gælder det om, at kirken varetager opgaven: dåbsoplæringen er kirkens opgave – så at sige den indadvendte side af menighedspædagogikken.

Dåbsoplæringens faser

Det ligger i udtrykket ”dåbsoplæring”, at man her kun definerer oplæring bagud, en form for indøvelse i en tradition, målet er så en form for det, tyskerne kalder ”Beheimatung” i kirken, at man får at vide, hvor man hører til. Det var også en indvending imod traditio-

24 SV³ 19 (1964), s. 219f.

25 Interessant er det første afsnit i den historiske gennemgang af dåbsoplæringen i den norske rapport. Under overskriften ”Dåbsoplæring i hjem og kirke” (*Til et åbent liv i tro og tillid*, 2000, s. 19) står der faktisk ikke et ord om hjemmet, og selv Luthers lille katekismus er – til trods for dens indledning – næppe reelt brugt i hjemmet af ”husfaderen”, men i menigheden af præster og kateketer. Det med husfaderen, der lærer børnene den kristelige børnelærdom, er en romantisk forestilling om en fortid, der aldrig har eksisteret – kun i det 19. århundreds nostalgiske forestillinger om famleidyillet.

nel konfirmationspraksis og målsætningen, at dåbsbekræftelsen kun bestemtes bagudrettet som erindring, mindehøjtid om noget der var engang og meget mindre fremadrettet som livsoplysning og åbning for nye perspektiver.

Ser man dåbsoplæring derimod i fremadrettet perspektiv, skulle den nærmere defineres som opdragelse og opmuntring til religiøs selvstændighed. Det er sådan set enhver pædagogs opgave, ikke at binde eleven til læreren, men tværtimod at gøre sig selv overflødig og lære eleven at klare sig uden lærer. Pædagogikken må være en slags afhængighedsforhold, der ophæver sig selv. Det er det sokratiske element i enhver pædagogik, også i den kirkelige pædagogik, og man skal ikke misbruge forsvar af barnedåben til et forsvar til en umyndiggørelse af menigheden.

Relationen til dåben kan da også forstås anderledes, nemlig som modvægt til en falsk "missionarisk" iver, der gør mere skade end gavn. Tilgangen må være Schleiermachers berømte vending, at man skaber troen ved at forudsætte den. Det er enhver grundsætning i dåbsoplæring, at troen ikke er et resultat af pædagogisk virksomhed, men at al dåbsoplæring må gå ud fra den grundsætning, at troen kan man ikke skabe, man må altid forudsætte den.

Vielleicht kommt die Sache dadurch wieder zustande, daß man sie voraussetzt.²⁶

Kierkegaard har i sine Opbyggelige Taler formuleret noget lignende:

Jeg vil prise Troens Herlighed for ham, og idet jeg forudsætter, at han eier den, bringer jeg ham til at ville eie den.²⁷

²⁶ Predigten 1843, s. 7.

²⁷ SV³ 4 (1962), s. 22.

Kierkegaard var af den opfattelse, at troen kan man ikke give et andet menneske, den kan kun erhverves af det enkelte menneske selv:

”Et Menneske kan gjøre Meget for et andet, men give ham Troen kan han ikke”. Troen er ”det eneste usvigelige Gode, fordi den kun haves ved stadig at erhverves, og kun erhverves ved bestandig at frembringes”.²⁸

Man kan, som menighedspædagogik defineres i en tysk sammenhæng, forstå dåbsoplæring som en dimension ved al kirkelig aktivitet. Christian Grethlein kalder det ”Bildung im Umfeld der Taufe”.²⁹ For denne pædagogik er det konstitutiv:³⁰

- (1) At der lægges vægt på menigheden som dannelsens kontekst, men vægtlægning på moralsk aktivitet og modvægt imod en alt for stærk kognitiv orientering af religionspædagogikken.
- (2) At det er nødvendig med en uddannelse af kirkelige medarbejdere med specialfunktioner.
- (3) At præsten ikke står alene med disse opgaver, men koopererer med andre medarbejdergrupper.
- (4) At der er stærkere professionalisering og at den pædagogiske opgave ikke alene overlades til frivillige medarbejdere fx. i de kirkelige organisationer.
- (5) At der også stilles økonomiske ressourcer til rådighed for pædagogiske tiltag i menighedsregi.

Traditionelt tænkes der på disse pædagogiske tiltag i menighedens regi, tilbud, der kan danne ikke kun punktuelle initiativer, men et samlet forløb:

28 SV³ 4 (1962), s. 19 og 21.

29 Grethlein 1994, s. 44ff.

30 Grethlein 1994, s. 15.

1. Dåbsoplæring i snæver forstand, de aktiviteter, der knytter sig direkte til dåben, først og fremmest dåbsamtalen og forældreundervisning.
2. Børnehave og børnearbejde, børneklubber, børnegudstjenester.
3. Indledende konfirmationsforberedelse
4. Konfirmation og konfirmationsforberedelse
5. Ungdomsarbejde
6. Voksenundervisning
7. Ældrearbejde

Afslutning: Et curriculum for dåbsoplæring

	Indhold	Form	Formidler
Dåbshandling	Biografi, ritual	Samtale, husbesøg	Præst
Dåbsopfølgning	Religiøse erfaringer	Samvær, leg, fest	Præst, kateket
Børnearbejde	Fortællinger	Aktiviteter, handlingsorientering	Kateket, frivillige medarbejdere
Indledende konfirmationsforberedelse	Kirke, gudstjeneste	Oplevelsesprægede aktiviteter	Præst, kateket
Konfirmationsforberedelse	Tros-lære, etik	Undervisning, praktik	Præst
Ungdomsarbejde	Spørgen efter mening, verdensforklaring	Klubvirksomhed	Frivillige medarbejdere
Voksenundervisning	Livstolkning, litteratur, film, kunst	Studiekreds, dialog	Præst, foredragsholdere
Ældrearbejde	Sjælesorg, opbyggelighed	Oplæsning, samvær	Præst, diakon

Zusammenfassung

In Dänemark besteht eine besondere theologische Tradition dank N. F. S. Grundtvig, der eine eigene Theologie der Kindertaufe entwickelt hat. In den letzten Jahren gab es in Dänemark vielfältige Initiativen sowohl was die Taufliturgie anbetrifft als auch den Taufunterricht und die pädagogischen Initiativen. Im Gegensatz zu vielen anderen Ländern ist die Kindertaufe in Dänemark unangefochten, und die neue Agende der dänischen Volkskirche aus dem Jahre 1992 betont noch

stärker als zuvor den Gabecharakter der Taufe und das Recht aller zur Taufe. Im Gegensatz zu früher gibt es nun nicht mehr ein eigenes Ritual für Erwachsenentaufe, sondern eine gemeinsame Taufliturgie, die die Identität der einen Taufe betont. Zugleich gibt es in Bezug auf die Erziehung im christlichen Glauben neue Initiativen, die der Säkularisierung der Taufe als einem reinen Ritus der Namensgebung entgegenwirken sollen. Erstmals gibt es eine Taufordnung, autorisiert von der Kirchenleitung, dem Kirchenministerium, die auch die pädagogischen Aspekte der Taufhandlung betont, man hat einen einleitenden Konfirmandenunterricht eingeführt auf freiwilliger Basis, und auch einen halboffiziellen Lehrplan für den Konfirmandenunterricht entwickelt. Der Beitrag analysiert zudem auch semiotische Aspekte des Taufrituals in seinen nonverbalen Elementen als Zeichenhandlung. Es besteht in Dänemark die Tendenz einer Revitalisierung der rituellen Elemente der Taufhandlung – zugleich besteht auch das Problem der „Arbitrarisierung“ der Taufhandlung, wenn Rituale nicht mehr unmittelbar verständlich sind, sondern einer Interpretation bedürfen.

Litteratur

- Agende S: *Agende für Evangelisch-Lutherische Kirchen und Gemeinden*, Band III: *Die Amtshandlungen, Die Taufe*, 1988. Hannover.
- Biemer, Günter, 1999, *Symbole des Glaubens leben. Sakramentskatechese als Lernprozeß*. Ostfildern.
- Bieritz, Karl-Heinrich, 1987, "Die Taufe als Zeichenhandlung. Überlegungen zu ihren nichtverbalen Elementen". *Theologische Literaturzeitung* 112, sp. 785-798.
- BKSELK: *Bekennnisschriften der evangelisch-lutherischen Kirche*.
- Demant, Jørgen; Thyssen, Birgitte & Iversen, Hans Raun, 2008, *Dåbsmanual – opskrifter til arbejdet med dåb og dåbsoplæring i folkekirken*. København.
- Dåbsoplæring i folkekirken. Beretning fra den af biskopperne nedsatte arbejdsgruppe om dåbsoplæring*, 2010 [Elektronisk]. Tillgængelig: [http://www.daab.ixtys.dk / Rapporten \[2011-05-24\]](http://www.daab.ixtys.dk / Rapporten [2011-05-24]).
- Fleischer, Rudi, 1984, *Verständnisbedingungen religiöser Symbole am Beispiel von Taufritualen – ein semiotischer Versuch*. Mainz.
- Grethlein, Christian, 1994, *Gemeindepädagogik*. Berlin.
- Gröttrup-Fopp, Simone, 1998, "Ein Kind wird mit Wasser getauft. Konsequenzen für eine Religionspädagogik aus einer semiotischen Lektüre von Taufformularen". Bernhard Dressler & Michael Meyer-Blanck (udg.), *Religion Zeigen. Religionspädagogik und Semiotik*. Münster, s. 214-240.

- Harbsmeier, Eberhard, 1988, "Dåbsteologi og dåbspraksis". *Kritisk forum for praktisk teologi* 34, s. 69–80.
- Harbsmeier, Eberhard, 2000, "Den Onde og det onde. Hvad er det, vi forsager, når vi forsager djævelen?" *Kritisk forum for Praktisk Teologi* 81, s. 14–22.
- Harbsmeier, Eberhard, 2007, "Forkyndelse og undervisning – problematisering af en modsætning". *Religionspædagogisk Forum* 1, s. 79–94.
- Harbsmeier, Eberhard & Iversen, Hans Raun, 1995, *Praktisk teologi*. København.
- Heimbrock, Hans-Günter, 1987, "Taufpaten". Werner Böcker m.fl. (udg.), *Handbuch Religiöser Erziehung*, Bd. 1. Düsseldorf, s. 82–92.
- Heimbrock, Hans-Günter, 1988, "Patenamt – entleertes Ritual oder pädagogische Chance?" *Christenlehre* 41, s. 170–175.
- Luther, Martin, *Taufbüchlein* (1526), *Die Bekenntnisschriften der evangelisch-lutherischen Kirche*, s. 534–541, dansk oversættelse i *Martin Luthers Hovedværker*. København 1913, s. 185–191.
- Müller, Ludger & Bizer, Christoph, 2003, "Paten". *Religion in Geschichte und Gegenwart*⁴ VI, sp. 1002–1003.
- Pedersen, Ebbe Thestrup, 1976, *Dåb og dåbsundervisning i folkekirken*. København.
- Plum, Niels Munk, 1920, *Forsøgelsen ved Daaben. En liturgihistorisk undersøgelse*. København.
- Roosen, Rudolf, 1990, *Taufe lebendig. Taufsymbolik neu verstehen*. Hannover.
- Rosenberg, Finn; Tange, Nina; Heilesen, Lars Nymark & Harbsmeier, Eberhard, 2006, *Konfirmationsforberedelse – formål – fagbeskrivelse – vejledning*. Frederiksberg.
- Rössler, Dietrich, 1986, *Grundriß der praktischen Theologie*. Berlin.
- SV3: Søren Kierkegaard, *Samlede Værker*, Ny [3.] udg. København.
- Thodberg, Christian, 1983, "Dåbsritualets historie". *Dåb og brudevielse*. Betænkning afgivet af Kirkeministeriets liturgiske kommission, Betænkning nr. 973. København, s. 7–47.
- Til et åbent liv i tro og tillid. Dåbsoplæring i Den norske kirke*. NOU, Norges offentlige utredninger, 2000:26. Oslo, s. 10.
- WA TR: D. Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe. *Tischreden*. Weimar 1912–.